

Роман Тимченко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інститут історії України НАН України
Roman Tymchenko,
Candidate of Historical Sciences, researcher,
Institute of History of Ukraine,
roma_timchenko@ukr.net

Робітнича політика гетьманської держави Павла Скоропадського: сучасна українська історіографія

The Hetmanate P. Skoropadsky's labor policy in contemporary Ukrainian historiography

У статті проаналізовано стан дослідження робітничої політики Гетьманату П. Скоропадського в сучасній українській історіографії, визначено головні риси напрацювань істориків та з'ясовано перспективи подальшої розробки даної теми.

Ключові слова: Гетьманат, Павло Скоропадський, робітництво, промисловість, історіографія

The article analyzes the status of research of the Hetmanate P. Skoropadsky's labor policy in contemporary Ukrainian historiography, defines the main features of the work of historians and outlines the prospects for further development of this topic.

Key words: Hetmanate, Pavlo Skoropadsky, workership, industry, historiography

Серед наукових досліджень часів Української революції 1917–1921 рр. одну з найчисленніших груп складають праці, присвячені соціально-економічній політиці. Не є виключенням й

доба Гетьманату Павла Скоропадського. Хоч історіографи цього державного утворення основну увагу приділяють аграрному питанню, земельній реформі, селянському повстанському руху тощо. У той час як проблеми промисловості, а тим паче робітниче законодавство гетьмана, досліджені недостатньо. Перші напрями робітничої політики П. Скоропадського були відображені ще у «Грамоті до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р. Це має як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Перша світова війна, політика Центральної ради, радянська націоналізація знекровили кадровий потенціал фабрично-заводського сегменту промисловості, сприяли відтоку іноземного капіталу, спричинили ліквідацію численних підприємств. Чимало вояків, повертаючись із фронту, не могли знайти роботу і, як наслідок, не мали засобів для існування. Важливим фактором була залежність гетьмана від умов Брестського мирного договору і виконання економічних зобов'язань перед Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Серед тематичних студій з означеної теми можна виділити кілька груп. Перша – спеціальні дослідження робітничої політики урядів Української революції 1917–1921 рр. Друга – роботи, присвячені вивченню внутрішньої й зовнішньої політики Гетьманату, діяльності німецької та австро-угорської військової адміністрації, здійсненню експортно-імпортних операцій, у яких знайшли відображення окремі аспекти теми. І третя група – узагальнюючі праці з історії України, Української революції 1917–1921 рр., де йдеться про роль і місце робітництва в господарському житті держави.

Враховуючи викладене, дана стаття ставить за мету проаналізувати ступінь дослідження робітничої політики Гетьманату П. Скоропадського в сучасній українській історіографії, прослідкувати еволюцію поглядів істориків, з'ясувати перспективи подальшої розробки цієї теми.

Насамперед зазначимо, що жодної спеціальної історіографічної праці, присвяченої даній проблемі, не підготовлено. О. Радченко, якій належить перша робота історіографічного

жанру присвячена добі Української революції, головну увагу зосередила на політичній історії, а економічна – взагалі залишилася поза увагою¹. У ґрунтовній монографії В. Капелюшного також відсутній аналіз праць економічної політики Гетьманату².

С. Гнатюк присвятив окремий розділ дисертації історіографії соціально-економічної політики Української Держави. Аналізуючи праці представників уенерівського табору, відзначає, що вони були негативно налаштовані проти гетьмана, тому не враховували цілий напрям конструктивної діяльності й умови, у яких проводив свою політику П. Скоропадський. У той час як прихильники Гетьманату, навпаки, наголошують, що він пішов єдино вірним шляхом, а всі невдачі покладають на безвідповідальну діяльність українських соціалістів, які спровокували знищення Української Держави. Детального аналізу сучасної української історіографії з робітничого питання праця не містить³.

Першу спробу характеристики досліджень робітничої політики Гетьманату здійснив Б. Андрусишин у 1995 р. Він відзначає, що в період правління П. Скоропадського соціальні конфлікти проявилися найбільш гостро за всі роки Української революції 1917–1921 рр.⁴ Безумовно, науковець має рацію, адже селяни й робітники отримали багато прав шляхом соціальних перетворень, а колишні власники підприємств чи господарств намагалися повернути відібране. Подолання цих протиріч було покладене на Міністерство праці на чолі з Ю. Вагнером. Як

---

¹ Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. Харків, 1996. 120 с.

² Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). К., 2003. 607 с

³ Гнатюк С.П. Внутрішня політика Гетьмана П. Скоропадського. (1918 р.): Українська історіографія проблеми. Дис. ... канд. істор. наук. К., 2002. Арк. 114.

⁴ Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. К., 1995. С. 14.

відзначає автор, створення даної структури свідчило про серйозність ставлення гетьманського уряду до проведення робітничої політики⁵. Він проаналізував склад міністерства й відмітив його величезний штат, адже воно складалося з 9 департаментів, де працювала 321 особа. Згодом відбулася реорганізація Міністерства у бік спрощення і зменшення чисельності апарату. Законом від 20 жовтня кількісний склад міністерства був скорочений до 219 співробітників.

Автор глибоко переконаний, що поставлений перелік завдань, його функції, структура та місцеві органи свідчать проте, що гетьманський уряд почав реалізовувати широку програму соціально-економічних перетворень стосовно робітництва⁶. 10 червня почав виходити «Вістник Міністерства праці», який мав на меті знайомити населення з його діяльністю.

Важливим напрацюванням Б. Андрусишина вважаємо аналіз позицій громадських і державних інституцій у сфері робітництва: Протофісу, профспілок, уряду. Перші намагалися відновити право власності на підприємства і були проти впровадження 8-годинного робочого дня, чітко регламентованої заробітної плати, спрощення припливу іноземних робітників. Вони пояснювали це тим, що деякі галузі можуть занепасти, особливо сезонні та гірничі галузі промисловості. У той час як робітничий та профспілковий з'їзди висловилися за помірковані соціально-економічні перетворення й збереження основних завоювань революції. Автор звертає увагу на недемократичні дії влади щодо робітників підприємств, профспілкових активістів, заборону зібрань трудових колективів, а також примусового вивозу робітників до Німеччини⁷.

Видання обіжника міністерства від 18 травня до комісарів праці автор оцінює, як позицію гетьмана, спрямовану на будів-

---

⁵ Там само. С. 65.

⁶ Там само. С. 67.

⁷ Там само. С. 84-88.

ництво «економічно сильної і політично незалежної України»⁸. Важливо, що Б. Андрусишин подав і кошторис Міністерства праці: сума витрат весь час скорочувалася – з 3 млн крб залишилося приблизно 2,3. Позитивною стороною роботи науковця є порівняння заробітної плати урядовців Міністерства і простих робітників (шоферів, ковалів, майстрів тощо). Проаналізувавши архівні документи, автор констатує, що фактично заробітна плата робітників виробничих спеціальностей ідентичною до тієї суми, яку отримували друкарки чи канцелярські працівники в Міністерстві, не кажучи про вищі посади⁹.

Також Б. Андрусишин розглядає робітничу політику на місцях і відзначає, що гетьманська влада залишила в силі постанову Тимчасового уряду від 11 липня 1917 р. про комісарів праці. Водночас наголошує, що поряд діяли фабричні інспектори та окружні інженери, які підлягали Міністерству торгівлі й промисловості. Отже, із сказаного випливає, що на місцях уже утворювалися колізії, коли існували два наглядових органи, які були в структурі різних міністерств. Це підтверджує і автор дослідження, а щоб їх уникнути, була вироблена «Інструкція» від 12 серпня. Щоправда, це не дало стопроцентного результату, оскільки комісарів праці призначали протягом усього існування Гетьманату, до того ж вони не завжди отримували відповідні вказівки з центру, тому часто діяли на власний розсуд чи керуючись дореволюційними нормативними актами.

Заслуговує на увагу припущення Б. Андрусишина про те, що радянське законодавство вплинуло на лібералізацію робітничої політики Гетьманату. Проявом якої стало створення 15 липня Комітету праці, який мав попередньо обговорювати всі законодавчі акти, що стосувалися відносин робітників і роботодавців. Автор відзначає, що завдяки його утворенню, представники різних соціальних сил могли переговорним шляхом домагатися

---

⁸ Там само. С. 67.

⁹ Там само. С. 69.

прийнятних для себе результатів¹⁰. На нашу думку, це дещо оптимістична оцінка, адже Комітет праці перші законопроекти підготував лише у вересні. А його праця не вплинула на обмеження прав робітництва, пов'язаних заборонами страйків тощо.

У цілому Б. Андрусишин наголошує, що на перших порах своєї діяльності гетьманський уряд проводив розроблену ще соціал-демократами політику, яка не зачіпала основних завоювань революції¹¹. Однак це не означало, що йому треба було б приписувати соціалістичні погляди. На підтвердження наводить факти про минуле призначених міністрів праці: спочатку російського народного соціаліста Ю. Вагнера, а згодом соціаліста-федераліста М. Славинського, які виступали за надання певних прав робітникам (право на страйки, колективні договори тощо). Щоправда, на нашу думку, до цього слід ставитися доволі обережно й помірковано. Це було саме те міністерство, яке менше підпадало під вплив німецької адміністрації і де частково можна було поступитися лівим організаціям.

Відомо, що закон уряду стосовно робітничого законодавства, прийнятий 29 червня 1918 р., на жаль, був надрукований аж 16 жовтня. За цей час повністю змінилася геополітична ситуація. Можна припустити, що за інших умов він ще б далі обговорювався. Закон забороняв профспілкам втручатися в діяльність фабричної адміністрації, самочинне встановлення контролю над виробництвом. З іншого боку, керівництво не мало права порушувати закон «про робітничі комітети». Як вважає Б. Андрусишин, важливим був пункт про визнання права робітників на свободу коаліцій та страйків за винятком державних підприємств, але при цьому заборонялися будь-які насильницькі дії з боку страйкарів. І все ж слід зауважити, що права робітників порівняно з часами Центральної ради, були істотно урізані. Свої позиції вони мали відстоювати юридично через суд, який нерідко займав позицію роботодавців. Ще одним ударом

---

¹⁰ Там само. С. 74-75.

¹¹ Там само. С. 73.

по профспілках було регулювання трудових відносин, на зміну колективних договорів, що мали юридичну силу, прийшли персональні.

Важливим досягненням праці Б. Андрусишина є проаналізований ним рівень зарплат у співвідношенні до продуктів харчування та товарів першої необхідності. Автор наголошує, що за період правління П. Скоропадського заробітна платня зменшилася (у 1,7-2 рази на різних галузях), однак не досягла того катастрофічного рівня, що настав за часів Директорії. Кочегар отримував 8 крб. на день, машиніст – 14, токарь – 10, столяр – 10,3 тощо. У той час пуд пшеничного борошна на Волині коштував приблизно 35 крб., Херсонщині й Поділлі – 20 крб. Таким чином, стає зрозумілим, що занепад економіки призводив до зниження рівня життя працівників, що, звісно, у свою чергу, призводило до загострення соціальних відносин у промисловості.

Крім того, Б. Андрусишин проаналізував проблему охорони праці. Для цього був створений відповідний комітет, де працювало 60 службовців. Розроблявся і проект закону про промислову інспекцію, що мала стати виконавчим органом міністерства по збору інформації, статистики, контроль за безпекою праці на промислових підприємствах¹². Частково досліджена і проблема безробіття.

У результаті автор резюмує, що П. Скоропадський провадив центристську політику в галузі робітництва, він прагнув досягти компромісу між підприємцями й найманими робітниками, ставив собі за мету виробити таке законодавство, яке б попереджало соціальні вибухи. Однак засобів примусу на ПРОТОФІС він реально не мав. До того ж непопулярні законодавчі кроки призвели до неприйняття його політики робітниками. «Зруйнувавши здобутки робітництва, завойовані ним за часів Центральної Ради, – зазначає автор, – Гетьманат сам загинув під їх

---

¹² Там само. С. 93.

уламками»¹³. Дійсно, з цим можна частково погодитися. Гетьман хотів бути корисним для всіх соціальних груп населення, однак, будучи залежним від великих промисловців, мав враховувати їхні інтереси, поступово обмежуючи права робітників. Отже, не дивлячись на певну обмеженість джерельної бази і деякі оціночні нюанси, праця Б. Андрусишина й нині залишається одним з найгрунтовніших досліджень робітничої політики Гетьманату.

Інша праця, присвячена робітництву в період Української революції, також написана в 1995 р. О. Реєнтом, щоправда періоду Гетьманату він приділив небагато уваги. На відміну від Б. Андрусишина, О. Реєнт відзначає протистояння П. Скоропадського абсолютній більшості населення, яке особливого загострення набуло після прийняття деяких законів: про закриття профспілок, розпуск залізничних комітетів, заборону страйків, адмінконтроль за діяльністю житлових комісій підприємств, збільшення робочого дня. Щоправда останнє твердження виглядає доволі суперечливим, адже офіційного закону про впровадження 12-годинного робочого дня не було прийнято, він лише не забороняв збільшувати робочий час. У той час наголошує, що уряд відмовився від розв'язання основних соціально-економічних проблем, стабілізації заробітної плати, надання робочих місць¹⁴. Є свідчення і про важке становище профспілок, де тривали численні арешти й обшуки.

Автор також відзначає, що восени закінчили підготовку робітничого законодавства – розроблялися проекти про промисловий суд, восьмигодинний робочий день, виробничі кооперативи, свободу коаліцій, трудові договори, а логічним завершенням «відносин» між урядом і Скоропадським, вважає, звернення гетьмана до трудящих про скликання особливої наради

---

¹³ Там само. С. 95.

¹⁴ *Реєнт О.* Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр.; НАН України, Ін-т історії України. К., 1996. С. 63.

для розв'язання робітничого питання. О. Реєнт пише, що «згубна політика вкрай негативно позначилася на становищі робітничого класу». Він притримується думки, що власники підприємств разом із німецькою адміністрацією закривали фабрики й масово звільняли робітників. Ціни зростали, а заробітна плата зменшувалася, зокрема, столяра – у 2 рази, муляра – 1,76. Численні страйки, за переконанням О. Реєнта, змусили уряд відновити дії царського закону від 2 липня про суворі покарання за участь у них. Але, як наголошує дослідник, це тільки загостило соціальну напруженість, робітники висували все нові умови й вимагали підвищення заробітної платні¹⁵. Як доказ, наводить перелік страйків робітників у Кременчуці, Херсоні, Луганську, вказує на непопулярні рішення міністра шляхів Б. Бутенка щодо скорочення штатів залізничників, що стало однією з причин страйку у липні–серпні 1918р. Водночас цілком справедливо підкреслює, що керівництвом руху займалося ЦК КП(б)У, яке змогло надати йому політичного характеру. Лише після обіцянок уряду погасити всі заборгованості з заробітної плати, страйк припинився¹⁶.

О. Реєнт пише, що «намагаючись створити видимісні піклування про робітників, гетьман вирішив організувати при міністерстві праці «комітет труда». Однак він не зміг захистити інтереси робітників, а тільки погіршив становище, дозволивши збільшення тривалості робочого дня на металургійних підприємствах України¹⁷. Таким чином, на думку автора, «невідрадно соціально-політичну ситуацію в державі так і не вдалося подолати, й це позбавило гетьмана підтримки широких трудящих мас у вирішальний для нього момент»¹⁸.

---

¹⁵ *Його ж.* Українські визвольні змагання 1917–1921 років. К., 2016. С. 110.

¹⁶ *Його ж.* Павло Скоропадський. К., 2003. С. 169.

¹⁷ *Його ж.* Українська революція і робітництво. С. 65.

¹⁸ *Його ж.* Павло Скоропадський. С. 172.

Іншою тематичною науковою групою є праці, присвячені історії Гетьманату П. Скоропадського, де в тій чи іншій мірі розкривається досліджувана проблема. Одним із перших студії внутрішньої політики Української Держави провів Ф. Проданюк. У контексті своєї роботи він зупинився й на робітничому питанні, якому приділив частину підрозділу своєї кандидатської дисертації. В основному учений проаналізував скрутне становище робітників після завершення Першої світової війни, фінансову кризу, масове безробіття, страйковий рух.

Стосовно діяльності профспілок Ф. Проданюк зазначає, що після відміни законів Центральної Ради в цьому питанні ліквідовувалася регламентація, багато лідерів зазнали гонінь. Лише 29 червня була затверджена їхня компетенція. Як і попередні автори, він наголошує, що їм дозволялося захищати професійні інтереси робітників, але поряд із цим заборонялося втручатися у фінансові, економічні та управлінські справи підприємств. Кошти й майно, що захопили робітничі організації мали повернути колишнім власникам. Заборонялися страйки в державних установах, транспорті й електростанціях, а на інших дозволялися без насильницьких дій. Протириччя між робітниками й власниками підприємств влада намагалася вирішити на законодавчій основі. На думку Ф. Проданюка, допомогти цьому мав «Комітет праці» при однойменному міністерстві. Як і О. Реєнт, автор наголошує на законодавчих актах, які мали на меті придушити страйковий рух, а саме відновлення законів 1905 р.¹⁹

Особливий акцент Ф. Проданюк зробив на проблемі залізничників. Головною причиною загострення відносин із ними вважає політику гетьманського уряду й міністра шляхів сполучень Б. Бутенка. Скорочення штату працівників залізниць, особливо лідерів профспілок, викликало особливе загострення,

---

¹⁹ *Проданюк Ф.* Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1997. Арк. 119-122.

яке переросло в масовий страйковий рух²⁰. Автор пише, що поряд із придушенням страйку, керівництво заохочувало залізничників, які відмовлялися протестувати й поверталися до роботи. З тексту дисертації зрозуміло, що автор притримується економічної причини виникнення страйку і жодним словом не обмовився про політичні стимули. Звісно, Ф. Проданюк не ставив собі за мету глибоко вивчити дану проблему. Загалом, його дисертація є одним із перших досліджень з історії внутрішньої політики Української Держави, тому звісно багато питань залишалося для більш ґрунтовного вивчення.

Фінансово-економічне й соціальне життя періоду Гетьманату П. Скоропадського досліджує й П. Гай-Нижник. Слід виокремити дві його статті, що стосуються робітничого законодавства П. Скоропадського. Одна з них «Міністерство праці Української Держави і робітниче законодавство Гетьманату 1918 р. у світлі невідомих документів», яка, крім джерелознавчого аспекту, містить короткий історіографічний огляд даної проблеми. Проаналізувавши ступінь її дослідження починаючи з 1918 р., автор слушно наголошує, що попри «поважний шар наукових розробок і досліджень в минулому і дотепер, вони не дають вичерпної відповіді на численні проблемні питання становища і настроїв робітництва на різних етапах державного будівництва в Україні, місця і ролі, власне, у цьому процесі державних структур, в тому числі й міністерських»²¹. Він акцентує, що багаті на джерела архіви очікують на нову генерацію дослідників соціальних проблем, у тому числі й періоду Гетьманату. Цінність праць П. Гай-Нижника й у тому, що поруч із фактологічним викладом політики гетьманського уряду в галузі робітництва, містяться й документальні дані: закон про штати центральних установ Міністерства праці, обіжники тощо.

---

²⁰ Його ж. Арк. 117-118.

²¹ Гай-Нижник П. Міністерство праці Української Держави і робітниче законодавство Гетьманату 1918 р. у світлі невідомих документів. Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/122doc.php>

Оцінюючи травневу декларацію Ради Міністрів, П. Гай-Нижник відзначає, що «уряд зайняв конструктивну і прихильну позицію щодо робітничих організацій, в основу якої було покладено, перш за все, загальнодержавні потреби»²².

Автор детально проаналізував проблему ліквідації 8-годинного робочого дня, встановленого Центральною Радою. На відміну від більшості дослідників, він цілком вмотивовано доводить, що документ не відміняв 8-годинний робочий день, а міністру торгу та промисловості, за згодою міністра праці, надавалося право лише в окремих випадках відступати від обмеження робочого дня, зокрема у кризових ситуаціях для «забезпечення населення предметами першої потреби, або задля задоволення потреб державних чи громадських установ або підприємств, які мають загальнодержавне значіння»²³. Причини відновлення дії законів Тимчасового уряду автор пояснює тим, що вироблення нової правової бази в цій галузі робітничого законодавства вимагало певного часу. На нашу думку, це дійсно більше вписувалося в політику П. Скоропадського, а ніж перетворення, здійснені Центральною Радою.

П. Гай-Нижник проаналізував і партійний склад делегатів Першої Всеукраїнської конференції профспілок. Автор відзначає, що попри постанову відмовитися від страйків, більшовики підбурили застрайкувати робітників, вихідців в основному з Росії, у Кременчуці, Херсоні та інших містах. У результаті дослідник цілком справедливо стверджує, що більшовизм протиставляв прагненню Гетьмана до соціального компромісу й об-

---

²² Гай-Нижник П. Робітничі профспілки, роботодавці і гетьманський уряд: історія трибічного конфлікту і досвід незавершеної розв'язки // Література та культура Полісся. Вип. 21. Ніжин, 2002. С. 131.

²³ Гай-Нижник П. Міністерство праці Української Держави ... Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/122doc.php>

пирався в ній на російський елемент, який хвилиною заволочував своєю масою нечисленний український пролетаріат²⁴.

На відміну від багатьох дослідників, П. Гай-Нижник позитивно оцінює розігнаний робітничий з'їзд, заборону страйків тощо, оскільки «П. Скоропадський продовжував свою політику у напрямі цивілізованого капіталізму» і мав підтримувати обіцяний порядок.

Далі П. Гай-Нижник пише про «жорсткі» заходи щодо виплати грошей робітникам від 29 червня 1918 р., про асигнування у розпорядження Міністерства торгу й промисловості 15 млн. крб. на виплату робітникам кам'яновугільних та антрацитових копалень. Цікаво, що дане рішення автор прирівнює до інших документів, виданих у цей же день, – обіжником «Про межі компетенції професійних робітничих організацій і власників підприємств», що значно звузили можливості профспілок.

Загалом, П. Гай-Нижник відзначає, що страйковий рух був придушений не лише силовим методом, а й законодавчими заходами, зокрема 15 липня 1918 р. при уряді було створено Комітет праці. Таким чином, автор цілком доречно наголошує, що цей крок був спрямований на зменшення соціальної напруги в середовищі робітників, а ніж на серйозному поліпшення їх становища та захисту прав.

На думку дослідника, держава продовжила курс на відновлення й систематизацію структури податкових зборів. Підлягали їй і робітники України, а форму й суб'єктів оподаткування серед робітництва визначав обіжник міністра праці щодо прибуткового податку. Автор, ретельно проаналізувавши закон, доводить, що робітники, які отримували прибутки понад 1000 крб., мали подавати податкові декларації. Науковець відзначає, що в основу соціального законодавства було взято робітниче право

---

²⁴ Гай-Нижник П. Робітничі профспілки, роботодавці і гетьманський уряд: історія трибічного конфлікту і досвід незавершеної розв'язки. Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/44doc.php>

країн Західної Європи. У результаті, восени, зусиллями Комітету праці з'явилися нові Правила про порядок розгляду спорів між роботодавцями та робітниками. До речі, дослідники економічної політики П. Скоропадського даний об'єкт не згадують у своїх публікаціях.

П. Гай-Нижник резюмує, що П. Скоропадський навіть восени 1918 р. намагався подолати складнощі в робітничому питанні. Для цього мала бути скликана Особлива нарада, тривала розробка законопроектів про промисловий суд, тривалість робочого дня, виробничі кооперативи, свободу коаліцій, трудові договори та інші. Однак попри всі зусилля та явні прогресивні законодавчі ініціативи й позитивні зрушення, зокрема в робітничому питанні, що відбулися в країні за час існування Гетьманату П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.), терміну в сім з половиною місяців для вирішення соціально-економічних проблем, що накопичувалися десятиліттями, об'єктивно було недостатньо. З даним твердженням частково можна погодитися, оскільки П. Скоропадський у своїй політиці був змушений рахуватися в першу чергу з інтересами ПРОТОФІСУ і власників підприємств, а не робітників. Крім того, він мав враховувати й позиції Німеччини, війська якої окупували терени держави. В цілому праці П. Гай-Нижника вирізняються глибоким аналізом досліджуваної проблеми, використанням автентичних архівних джерел, однак не позбавлені проявів глорифікації постаті П. Скоропадського.

Вагомі дослідження з означеної теми здійснив Р. Пиріг, який комплексно займається вивченням періоду Гетьманату. Природно, що робітнича політика також була проаналізована. У монографії «Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір» висвітлюється діяльність міністрів праці. Оцінюючи роботу першого міністра Ю. Вагнера, Р. Пиріг відзначає, що той намагався захищати права робітників, вбачаючи в діях адміністрації, а інколи й уряду неправомірні дії. Як і П. Гай-Нижник, Р. Пиріг наголошує на досить чисельному

апараті міністерства праці й детально описує всі зміни, які стосувалися його скорочення²⁵.

Водночас автор проаналізував процес заснування Комітету праці і його перше засідання, де Ю. Вагнер наголошував, що його головним завданням буде робота в галузі соціального законодавства, яке вже ґрунтовно розроблене на Заході²⁶. Варто погодитися з Р. Пирогом у тому, що законопроекти, які потребували урядового схвалення, проходили через Раду Міністрів із певними труднощами. Оцінюючи розробку Статуту Комітету праці, він відзначає, що опоненти міністра праці 5 голосами проти 4 домоглися виключення з Статуту принципового положення про контроль Мінпраці за втіленням у життя законів про охорону праці, мотивуючи тим, що це функція усіх відомств²⁷.

Важливою деталлю його книги є аналіз протистояння двох Міністерств – праці проти торгу і промисловості. За безпосереднього впливу ПРОТОФІСу на міністра торгпрому С. Гутника законопроект про збільшення тривалості робочого дня був переданий на погодження в Мінпраці. Це питання належало до повноважень міністра. Однак Ю. Вагнер так і не подав на розгляд законопроект про зміну й доповнення закону Центральної Ради. На переконання автора, він усвідомлював негативну реакцію робітництва на збільшення тривалості робочого дня²⁸. Закон від 5 серпня не містив імперативної відміни 8-годинного робочого дня, як про це пишуть більшість дослідників. Однак, Р. Пиріг відзначає, що майже скрізь робочий день збільшено, а заробітна плата зменшена.

Призначення міністром праці відомого українського діяча М. Славинського – це наслідок політичного компромісу гетьмана з лідерами Українського національного союзу. Він також

---

²⁵ *Пиріг Р.* Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. К., 2016. С. 388.

²⁶ Там само. С. 394.

²⁷ Там само. С. 395.

²⁸ Там само. С. 391.

фахово не був підготовленим до цієї посади. За переконанням Р. Пирого, жодних питань діяльності міністерства на засіданні уряду він не порушував, а зосередився на проблемах зовнішньополітичних, українізації, відстоювання позицій УНС. Зокрема, М. Славинський різко критикував заборону проведення Національного конгресу міністром внутрішніх справ В. Рейнботом і вимагав її скасування, порозуміння з Українським національним союзом²⁹. З цим варто погодитися, бо його включили до уряду в основному через формування демократичного кабінету.

На відміну від багатьох українських дослідників, Р. Пиріг зміг проаналізувати діяльність третього міністра праці В. Косинського. Порівнюючи його з попередниками, він, за словами науковця, був найбільш фахово підготовлений для цієї ролі: чотири місяці праці на посаді заступника міністра, постійна участь у роботі Малої Ради Міністрів, головування в Комітеті праці дозволили йому оволодіти усім комплексом галузевих проблем, розв'язання яких залежало від розробки й затвердження нового законодавства у сфері відносин робітників і працевластців. Тому одними із перших законів, які він подав на розгляд уряду, були законопроект про Раду у справах страхування, а згодом про інспекцію праці. В. Косинському вдалося довести до кінця справу з узаконенням становища крайових бірж, якою він опікувався ще будучи заступником міністра³⁰. Однак його діяльність припала на останні тижні функціонування гетьманського уряду і не знайшла реального втілення у життя.

Розглянув історик і проблему залізничників, які були у віданні Міністерства шляхів на чолі з Б. Бутенком. Останній з метою зменшення галузевих витрат ухвалив низку непопулярних, авторитарних рішень. У результаті введення міністерством нових тарифних ставок платня низової ланки залізничників зменшилася, а обіцяна індексація за подорожчання харчових продуктів спізнивалася. Було проведено скорочення штатів

---

²⁹ там само. С. 401, 488.

³⁰ Там само. С. 406-407.

залізниць відповідно до норм мирного часу й скасовано безплатний проїзд залізничників та їх сімей. Б. Бутенко також вступив у гострий конфлікт із головним комітетом галузевої профспілки, видав наказ про розпуск залізничних комітетів³¹. Самому гетьману така політика Б. Бутенка не подобалася, однак вважав, що міністр краще обізнаний із ситуацією. Як наголошує Р. Пиріг, керівництво не врахувало високої організованості й комунікаційних можливостей залізничників, а тим часом у їхньому середовищі накопичувалася протестна енергія, яка переросла в страйк. Він виділяє головні причини невдоволення: нерозв'язаність соціальних проблем, утиски професійних спілок, розкладницька робота ліворадикальних організацій. Доречно науковець зазначає, що загальний «страйк у такій стратегічно важливій галузі, як залізничний транспорт, викликав різке занепокоєння з боку вищого окупаційного командування у Києві. Адже під загрозою опинилися перевезення продовольства і сировини до Центральних держав». Однак, на переконання історика, гетьманська влада очікувала більш тривалого й активного протесту. Заходи уряду по задоволенню економічних вимог страйкарів, зокрема часткове погашення заборгованості із зарплати, поліпшення продовольчого постачання, розпропагування членів страйкомів, жорстокі репресії змусили залізничників у середині серпня стати до праці. Таким чином, Р. Пиріг через призму особистостей міністрів охарактеризував проведення робітничій політиці, але через специфіку поставлених завдань у монографії не зміг охопити широке коло питань, що стосуються діяльності урядів Української Держави в цій сфері.

В. Савченко в монографії «Павло Скоропадський» залізничний страйк, який набув масового характеру влітку 1918 р., подає через призму переїзду дружини і дітей П. Скоропадського до України, щоправда їм не поталанило без перешкод дістатися Києва. Автор зазначає, що страйк залізничників не зустрів загального співчуття з боку населення країни. Ціни в містах

---

³¹ Там само. С. 224.

непомірно зросли, у деяких районах відчувалися перебої з продовольством³². Таким чином, науковець жодним словом не аналізує причини та передумови страйкового руху залізничників, а також шляхи його подолання.

В. Савченко з іронією відмічає, що гетьманський уряд взагалі забув про підготовку робітничого законодавства, а тоді це було нагальною потребою через масове безробіття в Києві, що охопило 35 тисяч людей³³. Він цілком справедливо відзначає негативну налаштованість профспілок до Ради Міністрів. Це підтверджує, на його погляд, Перша Всеукраїнська конференція профспілок, що ухвалила резолюцію проти гетьмана, а також профспілка поштово-телеграфних службовців³⁴. Історик наголошує, що після гетьманського перевороту до серпня 1918р. в більшості промислових центрів України зберігалися легальні Ради робітничих депутатів, Ради профспілок, «Союзи соціалістичної робітничої молоді», якими керували меншовики та російські есери-центристи.

Загалом, монографія В. Савченка розкриває більше політичну та військову історію Гетьманату, тільки опосередковано висвітлюючи економічні, соціальні та культурні проблеми. Навіть одне з найважливіших питань революційної доби – земельна реформа, не отримало належної оцінки у автора. Водночас вона перенасичена численними цитатами без посилання на джерела.

Д. Яневський у роботі, присвяченій П. Скоропадському, обмежився лише короткою ремаркою про робітництво, зокрема інформує про виданий гетьманським урядом обіжник, де заборонялися страйки в держустановах, на транспорті та в установах, які забезпечують життєдіяльність населення, відновлення дії правил внутрішнього розпорядку на підприємствах. Автор використовує надзвичайно багато цитат, які залишилися без

---

³² Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман. Харків, 2008. С. 247.

³³ Там само. С. 274.

³⁴ Там само. С. 212.

належного аналізу. Тому його робота носить в основному популярний та інформаційний характер³⁵.

У інших працях, присвячених Гетьманату П. Скоропадського, також є короткі відомості про його робітничу політику. Зокрема, О. Любовець у статті «Політична опора Гетьманату П. Скоропадського», характеризуючи програмні засади й головні напрями діяльності урядових партій та об'єднань, відзначила, що початкова позиція гетьмана й погляди членів Протофісу в питанні робітничої політики не збігалися. Проголошення широких прав «Грамотою», створення Міністерства праці не задовольнили промислові та підприємницькі кола країни³⁶.

Свою жорстку позицію, за словами О. Любовець, вони зафіксували в «Декларації з робітничого питання», ухваленій на установчому з'їзді. Автор, детально проаналізувавши документ, розкриває мотиви подальшої політики П. Скоропадського в робітничому питанні. Тим часом ПРОТОФІС вимагав від уряду цілковитого усунення втручання робітничих організацій у комерційну й адміністративно-технічну діяльність керівників підприємств, виступив також і проти спроб законодавчого нормування зарплат, за збільшення тривалості робочого дня тощо. Цілком природно, на думку О.Любовець, що гетьман удався до таких жорстких і непопулярних заходів, як відступ від закону про 8-годинний робочий день, поновлення чинності «Тимчасових правил про покарання за участь у страйках».³⁷ Врешті автор резюмує, що «така жорстка робітнича політика не сприяла внутрішній стабілізації у країні, лише збурювала робітництво, штовхаючи його на радикальніші засоби протистояння та боротьби»³⁸. Однак, на нашу думку, в тогочасних умовах, коли

---

³⁵ Яневський Д. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. Харків, 2010. С. 137.

³⁶ Любовець О. Політична опора гетьманату П. Скоропадського // УІЖ. К., 2013. № 3. С. 36-37.

³⁷ Там само. С. 38.

³⁸ Там само.

держава отримала у спадок зруйновану економіку, потрібна була сильна рука, яка б виводила її з кризи. Звісно, що треба було чимось жертвувати.

Це підтверджують слова наступної дослідниці доби гетьманської держави Т. Осташко. Вона цілком вмотивовано наголошує на великому занепаді певних галузей господарства в результаті Світової війни та початку революційних подій в Україні. Як і більшість авторів, відзначає, що одна з найавторитетніших організацій того часу – ПРОТОФІС, вимагаючи від урядовців обмеження прав робітничого класу, водночас задекларувала підтримку реформаторського курсу гетьманського уряду, спрямовану на оздоровлення економіки³⁹. Дослідниця характеризує важке становище промисловості в добу Гетьманату, що привело до масового закриття заводів і фабрик. А звільнення робітників, розпочате за часів Центральної Радив 1918 р., набуло масового характеру. На її думку, усуненню кризових явищ в промисловості не сприяли повільні темпи роботи Міністерства праці на чолі з Ю. Вагнером. Незважаючи на те, що відомство прагнуло досягти діалогу з профспілками, його кроки не були ефективними⁴⁰. Як підтвердження, наводить приклад, що про розробку робітничого законодавства стало відомо зі сторінок газет лише в жовтні 1918 р., тобто на сьомому місяці діяльності уряду. Водночас наголошує на важкому становищі залізничників, адже уряд не спромігся погасити заборгованість із заробітної плати. Хоча, дане твердження виглядає доволі суперечливим, оскільки Б. Бутенко свідомо йшов на скорочення заробітної плати та штату залізничників. Не можна погодитися з автором, що створений Комітет праці не тільки не зміг захистити інтереси робітників, а навпаки, погіршив їх становище, запровадивши під

---

³⁹ Осташко Т. Пріоритети соціально-економічної політики Гетьманату Павла Скоропадського // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. К., 2010. Вип. 5. С. 159.

⁴⁰ Його ж. Соціально-економічна політика Української Держави // Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський / К. Галушко та ін. Харків, 2018. С. 174.

міністерським тиском 12-годинний робочий день на всіх металургійних підприємствах України. Про дискусійність даного рішення ми вже писали вище. На нашу думку, створення зазначеного комітету не мало принципового відношення до погіршення соціального становища робітників і було радше наслідком поширення антигетьманського руху.

Уцілому, автор відзначає, що гетьман намагався врегулювати відносини й покращити становище робітників, наголошує на майбутньому скликанні особливої наради для погодження робітничого законодавства. Щоправда останнього не було зроблено. На жаль, дослідниця значно більше уваги приділила вирішенню аграрного питання, ніж робітничого.

Дисертація С. Мякоти також присвячена економічній політиці. У цьому контексті, звісно, є цікаві відомості про становище робітників. Зокрема, вона відзначає, що у вугільній промисловості спостерігалася тенденція скорочення кількості зайнятих людей, однак вдала політика гетьманського уряду збільшила продуктивність праці. На переконання автор, на це впливало і покращення матеріального становища робітників: 29 червня було асигновано 15 млн крб на виплату робітникам вугільних і антрацитових шахт Донбасу заробітної платні, яка їм належала до 1 квітня 1918 р.

Оцінюючи позицію Гетьманату до залізничників, С. Мякота вважає її виправданою. Важка ситуація в країні породжувала «може й жорстоку, але доцільну політику, спрямовану на встановлення тривкої роботи залізниць». Історик цілком слушно відзначає, що в липні залізничники висунули свідомо неприйнятні вимоги й погоджується, що страйк носив не тільки економічний характер. Вона резюмує, що затягнення страйку загрожувало самому існуванню Української держави. Тому міністр добився великих кредитів для залізничників для своєчасної виплати заробітної плати⁴¹.

---

⁴¹ *Мякота С.* Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1997. Арк. 47.

Звернув увагу на становище залізничників в період Української держави І. Толокньов у статті «Проблема залізничного транспорту в діяльності гетьманського уряду». На його думку, задля зменшення збитковості транспорту уряд здійснив кілька послідовних акцій. До 1 жовтня було запроваджено нові норми оплати праці службовцям і робітникам, зменшені порівняно з російськими, але вищі від довоєнного рівня. Крім того, налагоджено економічно обґрунтовані взаєморозрахунки по лінії держава – робітник, Рада Міністрів і зменшилася кількість робітників у галузі. Хоча автор вважає його конторверсійним кроком. Позитивно оцінює закон від 7 червня, оскільки він хоч і зменшував кількість робітників, але надавав першочергове право на роботу українцям. По завершенні найбільш небезпечних страйків у серпні 1918 р. Рада Міністрів ввела в дію «Тимчасовий закон про заходи щодо охорони залізниць». Зазначений документ є досить цікавим: він став концентрованим вираженням дій керівництва країни, спрямованих на стабілізацію громадського й державного порядку в Україні⁴². Як бачимо, І. Толокньов позитивно оцінює діяльність гетьманського уряду і навіть у непопулярних заходах кабінету міністрів бачить єдино можливий варіант подолання галузевої кризи.

В. Солдатенко негативно ставиться до робітничої політики П. Скоропадського. Він наголошує, що робітники «живучи з продуктів, придбаних на ринку чи в крамниці, були практично позбавлені можливості мати до них доступ, оскільки все виявлене продовольство відправлялося до Німеччини й Австро-Угорщини». А невиплата заробітної плати робітникам привела до масової непокори. Яскравим апогеєм, відзначає він, став страйк залізничників, який «блискавично втягнув у своє «силове

---

⁴² Толокньов І. Проблема залізничного транспорту в діяльності гетьманського уряду // Студії з архівної справи та документознавства. К., 1999. Т. 5. С. 97-99.

поле» 200 тис. працівників (з 240 тис. загалом на той час)»⁴³. Така яскраво виражена негативна риторика В. Солдатенка, пояснюється його послідовною науковою позицією, адже він не вважає гетьманат «закономірним» етапом Української революції і критикує політику гетьманського «режиму».

У загальних роботах з історії Української революції 1917–1921 рр. чи історії України також містяться короткі відомості з досліджуваної теми. Автори шеститомного видання «Політична історія ХХ століття» наголошують на значенні Другого Всеукраїнського територіально-робітничого з'їзду. І, на відміну від більшості сучасних українських істориків, підкреслюють, що «гетьманщина – то тільки перший крок інтернаціональної буржуазії у боротьбі з революцією, наступним кроком буде удар по революції в Росії»⁴⁴. Насправді, тільки частина його учасників, у першу чергу більшовики, виступали далі за соціалістичні перетворення. Є в роботі і свідчення про розгортання страйкового руху, особливо залізничників⁴⁵. Автори виділяють його причини – невдоволення режимом та репресії іноземних військ. Інші дані, які б проливали світло на робітничу політику П. Скоропадського, на жаль, у виданні відсутні.

У колективній праці «Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ століття» автори робітничому питанню приділяють недостатню увагу. З поодиноких ремарок довідуємося, що під тиском ПРОТОФІСу Рада Міністрів ухвалила низку непопулярних законів: про розпуск профспілок, фабрично-заводських комітетів, заборону страйків, подовження робочого дня, що позбавило владу підтримки робітництва⁴⁶. Особливо наголо-

---

⁴³ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. К., 1999. С. 528-531.

⁴⁴ Політична історія ХХ століття. Т. 2. С. 241.

⁴⁵ Там само. С. 258.

⁴⁶ Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття/ Редрада: В.М. Литвин та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець та ін. К., 2007. С. 322.

шують автори на соціальній базі Гетьманату, а також масових виступах селян. Відзначаючи активізацію робітного руху, наголошують, що заробітна плата знижувалася, у той час як продукти дорожчали, відбувалося скорочення штату робітників залізниці. Гальмівним чинником повстання стало не лише задоволення економічних потреб, але й відсутність підтримки інших професійних груп робітників, адже вони були стихійними й короткочасними⁴⁷.

Автори «Нарисів Української революції 1917–1921 років» за ред. В. Верстюка констатують, що ПРОТОФІС наполягав на певному обмеженні прав робітників, почалося масове закриття заводів і фабрик, звільнення робітників. Повільний темп роботи Міністерства праці не сприяв усуненню кризових явищ. Робітниче законодавство було оприлюднене в урядовій газеті лише в жовтні 1918 р. Авторі відзначають, що Комітет праці не зміг захистити права робітників. Адже було прийнято закон про збільшення тривалості робочого дня, залишалася заборгованість з заробітної платні⁴⁸.

Отже, аналіз сучасної літератури з історії робітничої політики Гетьманату П. Скоропадського дозволяє зробити наступні висновки. Не дивлячись на наявність значного масиву тематичних праць монографічного, дисертаційного, статейного формату, дана наукова проблема ще не дістала всебічного історіографічного осмислення.

При вивченні даного питання були залучені всі види тематичних історичних джерел, серед яких переважають автентичні архівні документи, матеріали тогочасної преси, мемуари учасників подій. Майже всі автори зверталися до такого інформативного, хоч і не позбавленого суб'єктивізму джерела, як спогади П. Скоропадського. Варто наголосити, що в авторів

---

⁴⁷ Там само. С. 342.

⁴⁸ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах / Ред кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, Р.Я. Пиріг та ін. Кн. 1. К., 2011. С. 296-298.

майже повністю відсутнє використання іноземних джерельних матеріалів, насамперед архівних.

Серед широкого спектру наукових праць з історії гетьманської держави П. Скоропадського можна виокремити деяких авторів, які комплексно підійшли до вивчення робітничої проблеми (Б. Андрусишин, О. Реєнт), й досі залишаються поодинокими спеціальними дослідженнями теми.

Не можна обійти увагою й слабку персоніфікацію головних дійових осіб – міністрів та начальників департаментів Міністерства праці. Якщо постать Ю. Вагнера в різній мірі присутня в текстах, то два його наступники – М. Славинський та В. Косинський згадуються рідко, не кажучи вже про інших посадовців.

Дослідження науковців показують, що уряд П. Скоропадського, який взяв курс на економічне піднесення, не зміг задовольнити вимог ні робітників, ні роботодавців. Перші вимоги збільшення заробітної плати, узаконення восьмигодинного робочого дня, захисту власних прав свобод. Однак, це зустріло серйозний спротив із боку великих промисловців і підприємців, об'єднаних у ПРОТОФІС. Гетьман П. Скоропадський змушений був рахуватися з позицією великих промислових кіл і піти на відмінену закону про 8-годинний робочий день, заборонену страйків тощо.

Комітет праці, покликаний гармонізувати законодавство, не зміг захистити права робітників. Надто довго приймалися й обговорювалися там документи. Таким чином, гетьман П. Скоропадський став заручником ситуації, коли з одного боку він намагався вивести країну з кризи, з іншого – мав враховувати позиції великих підприємців, а також позиції німецької окупаційної влади.

То ж, зважаючи на це, соціальні проблеми, а тим більше робітниче питання в добу П. Скоропадського потребує подальшого глибокого вивчення. Для цього науковці мають ширше залучити не тільки вітчизняні історичні джерела, але й документи архівосховищ європейських країн, використовувати можливості наукової кооперації з зарубіжними колегами, насамперед з Німеччини та Австрії.

REFERENCES

1. Andrusyshyn B. (1995). *U poshukakh sotsialnoi rivnovahy: Narys istorii robitnychoi polityky ukrainskykh uriadiv revoliutsii ta vyzvolnykh zmahan 1917–1920 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk P. (2002). Robitnychi profspilky, robotodavtsi i hetmanskyi uriad: istoriia trybichnoho konfliktu i dosvid nezavershenoi rozviazky. *Literatura ta kultura Polissia*, 21, 131–142. Nizhyn. [in Ukrainian].
3. Hai-Nyzhnyk P. (n.d.). *Ministerstvo pratsi Ukrainiskoi Derzhavy i robitnyche zakonodavstvo Hetmanatu 1918 r. u svitli nevidomykh dokumentiv*. Retrieved from Retrieved from : <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/122doc.php>
4. Hnatiuk S.P. (2002). Vnutrishnia polityka Het'mana P. Skoropads'koho. (1918 r.): Ukrain'ska istoriohrafiia problemy. [The internal policy of Hetman P. Skoropadsky.] (*Doctor's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kapeliushnyj V. (2003). *Zdobuta i vtrachena nezalezhnist': Istoriohrafichnyj narys ukrains'koi derzhavnosti doby natsional'no-vyzvol'nykh zmahan' (1917–1921 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Liubovets O. (2013). Politychna opora hetmanatu P. Skoropadskoho// *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 3, 31-44. . [in Ukrainian].
7. Lytvyn, V. (ed.) (2007). *Ukraina: politychna istoriia XX – pochatok XXI stolittia*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Miakota S. (1997). Ekonomichna polityka uriadu Ukrain'skoi Derzhavy traven' – hrudent 1918 r). [The economic policy of the government of the Ukrainian State (May–December 1918)]. (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Ostashko T. (2010). Priorytety sotsial'no-ekonomichnoi polityky Het'manatu Pavla Skoropads'koho. *Problemy vyvchennia istorii Ukrain'skoi revoliutsii 1917–1921 rokiv*. Kyiv, 5, 145-176. [in Ukrainian].
10. Ostashko T. (2018). Sotsialno-ekonomichna polityka Ukrainiskoi Derzhavy// *Ukrainska Derzhava — zhorstki uroky. Pavlo Skoropadskyi / K. Halushko ta in.* Kharkiv. 161-187. [in Ukrainian].
11. Prodaniuk F. (1997). Vnutrishnia polityka Ukrain'skoi derzhavy (29 kvitnia – 14 hrudnia 1918 roku). [Internal policy of the Ukrainian state (29 April – 14 December 1918):]. (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
12. Pyrih R. (2016). *Diial'nist' uriadiv het'manatu Pavla Skoropads'koho: personal'nyj vymir*. Kyiv. [in Ukrainian].

13. Radchenko L. (1996). *Suchasna istoriohrafiiia natsional'no-demokratychnoi revoliutsii v Ukraini 1917–1920 rokiv.* — Kharkiv. [in Ukrainian].

14. Reient O. (1996). *Ukrainska revoliutsiia i robitnytstvo: sotsialno-politychni ta ekonomichni zminy 1917–1920 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].

15. Reient O. (2003). *Pavlo Skoropads'kyj.* Kyiv. [in Ukrainian].

16. Reient O. (2016). *Ukrains'ki vyzvol'ni zmahannia 1917–1921 rokiv.* Kyiv. [in Ukrainian].

17. Savchenko V. (2014). *Pavlo Skoropads'kyj – ostannij het'man.* Kharkiv. [in Ukrainian].

18. Smolii V. A. (Ed.). (2011). *Narysy istorii Ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv (vol.1).* Kyiv. [in Ukrainian].

19. Soldatenko V.F. (1999). *Ukrainska revoliutsiia. Istorychnyi narys.* Kyiv. [in Ukrainian].

20. Toloknov Ivan (1999). Problema zaliznychnoho transportu v diialnosti hetmanskoho uriadu // *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, 5, 97-99.* Kyiv. [in Ukrainian].

21. Yanevskyi D. (2010). *Proekt «Ukraina», abo Sproba Pavla Skoropadskoho.* Kharkiv. [in Ukrainian].